ग्रामीण विकासात प्रधान मंत्री आवास योजनेचे महत्व

शुभम उमाकांत रेवणशेटे
संशोधक
डॉ. प्रतिभा एस. काळमेघ
मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय बाभुळगाव, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :

भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण स्वरूपाचा देश असून सुमारे ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. ग्रामीण जनतेचे जीवनमान उंचावणे, मूलभूत गरजा पूर्ण करणे आणि सर्वांना सुरक्षित निवारा उपलब्ध करून देणे ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. स्वस्त, टिकाऊ व सुसज्ज घर ही केवळ आर्थिक सोय नसून मानवी प्रतिष्ठा, आरोग्य आणि सामाजिक स्थैर्याची पायाभूत गरज आहे. याच पार्श्वभूमीवर केंद्र शासनाने २०१६ साली प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण (PMAY-G) ही महत्त्वाकांक्षी योजना राबविण्यास प्रारंभ केला. २०१५-१६ च्या सामाजिक-आर्थिक व जातीय जनगणनेत (SECC) पात्र ठरलेल्या कुटुंबांना पक्के व सुसज्ज घर देणे हा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे. यामध्ये केवळ गृहनिर्माणच नव्हे तर घरासोबत स्वच्छता सुविधा, शौचालय, पिण्याचे पाणी, वीज पुरवठा, रस्ते जोडणी आदी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

गृहनिर्माण हा ग्रामीण विकासाचा प्रमुख घटक असून त्यातून आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, सामाजिक सहभाग आणि आर्थिक प्रगतीस चालना मिळते. प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीणच्या अंमलबजावणीतून ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास, रोजगारनिर्मिती, स्थलांतर कमी होणे, तसेच महिलांच्या मालकी हक्कातून त्यांचे सक्षमीकरण अशा विविध सकारात्मक बदलांची अपेक्षा आहे.

या संशोधन प्रबंधात यवतमाळ जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील प्रधानमंत्री आवास योजनेचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. यातून या योजनेमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था, सामाजिक रचना व ग्रामीण जीवनमानात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करता येईल, तसेच ग्रामीण विकासासाठी या योजनेचे महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

आवास योजना म्हणजे काय?

आवास योजना म्हणजे शासनाद्वारे राबविण्यात येणारी अशी कल्याणकारी योजना, ज्याद्वारे पात्र लाभार्थ्यांना सुरक्षित, टिकाऊ, सुसज्ज आणि सन्मानजनक निवारा उपलब्ध करून दिला जातो. निवारा ही मानवी जीवनाची एक अत्यावश्यक मूलभूत गरज असून, त्यातून सामाजिक सुरक्षितता, आरोग्य, आर्थिक स्थैर्य आणि जीवनमान उंचावण्यास मदत होते.

भारतातील गृहनिर्माण क्षेत्रात ग्रामीण व शहरी भागात मोठी तफावत आढळते. ग्रामीण भागात अनेक कुटुंबे कच्च्या, असुरक्षित व अपुरी सोयी-सुविधा असलेल्या घरांमध्ये राहतात. यामुळे आरोग्याच्या समस्या, पावसाळ्यातील गळती, पूर किंवा वाऱ्यामुळे होणारे नुकसान आणि सामाजिक प्रतिष्ठेवर परिणाम अशा अडचणी निर्माण होतात.

या पार्श्वभूमीवर केंद्र व राज्य शासनांनी गरजू व बेघर नागरिकांना पक्की घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध कालखंडात अनेक आवास योजना राबवल्या आहेत. यामध्ये घर बांधणीसाठी आर्थिक अनुदान, सुलभ कर्जपुरवठा, तांत्रिक मार्गदर्शन आणि घरासोबत शौचालय, पाणी, वीज, रस्ता आदी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा समावेश होतो.

गेल्या काही दशकांमध्ये इंदिरा आवास योजना, राजीव आवास योजना आणि सध्याची प्रधानमंत्री आवास योजना यांसारख्या योजनांद्वारे लाखो कुटुंबांना लाभ मिळाला आहे. या योजना केवळ गृहनिर्माणापुरत्या मर्यादित नसून ग्रामीण व शहरी विकासाच्या एकात्मिक दृष्टीकोनातून राबवल्या जातात.

भारतातील आवास योजनांचा इतिहास :

भारतामध्ये गृहनिर्माण हे ग्रामीण व शहरी विकासाचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. स्वातंत्र्यानंतर देशात बेघर आणि कच्च्या घरात राहणाऱ्या लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर होती. त्यामुळे शासनाने विविध टप्प्यांवर गरजू नागरिकांना सन्मानजनक निवारा उपलब्ध करून देण्यासाठी अनेक आवास योजना सुरू केल्या.

१. स्वातंत्र्योत्तर प्रारंभिक प्रयत्न (१९५०–१९७०)

स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच गृहनिर्माणाच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले गेले.

सुरुवातीला शहरी भागातील गृहनिर्माणावर अधिक भर होता, परंतु हळूहळू ग्रामीण गृहनिर्माणासाठीही योजना तयार झाल्या.

राज्य सरकारांच्या सहकार्याने अल्पभूधारक, जमिनहीन व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटांसाठी घरकुल योजना सुरू करण्यात आल्या.

२. इंदिरा आवास योजना (१९८५)

१९८५ साली ग्रामीण गरिबांसाठी इंदिरा आवास योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना सुरुवातीला रोजगार हमी कार्यक्रम (NREP) आणि ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (RLEGP) अंतर्गत राबवली गेली.

या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, मुक्तिविहीन बंधुआ मजूर व इतर गरीब वर्गांना पक्के घर देण्यात आले. कालांतराने योजना सर्वसामान्य गरीब कुटुंबांसाठी खुली करण्यात आली.

३. राजीव आवास योजना (२०११)

शहरी गरिबांसाठी केंद्र सरकारने २०११ मध्ये राजीव आवास योजना सुरू केली.

उद्देश: "शहरी झोपडपट्टीमुक्त भारत" निर्माण करणे. झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना पक्के घर, पाणी, स्वच्छता व वीज सुविधा देणे हा प्रमुख हेतू होता.

४. प्रधानमंत्री आवास योजना (२०१५–२०१६)

२०१५ मध्ये प्रधानमंत्री आवास योजना–शहरी (PMAY-U) सुरू झाली, तर २०१६ मध्ये प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण (PMAY-G) अंमलात आली.

उद्दिष्ट: "सर्वांसाठी घर" (Housing for All) हा २०२२ पर्यंत साध्य करण्याचा संकल्प.

ग्रामीण योजनेत २०१५-१६ च्या SECC सर्वेक्षणानुसार पात्र ठरलेल्या कुटुंबांना पक्के, हवामान-प्रतिरोधक घर देणे.

घरासोबत शौचालय, पिण्याचे पाणी, वीज व रस्ते जोडणी यासारख्या सुविधा पुरविण्याचा समन्वित दृष्टिकोन.

प्रधानमंत्री आवास योजना ही केवळ गृहनिर्माण योजना नसून स्वच्छ भारत मिशन, सौभाग्य योजना (वीजपुरवठा), प्रधानमंत्री ग्रामीण सडक योजना यांच्याशी समन्वय साधून ग्रामीण व शहरी भागात एकात्मिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करते.यामुळे गृहनिर्माणासोबत आरोग्य, रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक उन्नती यांचे उद्दिष्ट साध्य होत आहे.

आवास योजनेतील नवीन सुधारणा :

प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण (PMAY-G) अंमलबजावणीदरम्यान शासनाने वेळोवेळी काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या आहेत, ज्यामुळे योजना अधिक पारदर्शक, प्रभावी व लाभार्थी-केंद्रित झाली आहे. या सुधारणा पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. घराचे क्षेत्रफळ वाढविणे

पूर्वी इंदिरा आवास योजनेत घराचे किमान क्षेत्रफळ २० चौ. मी. होते. PMAY-G मध्ये ते २५ चौ. मी. पर्यंत वाढविण्यात आले आहे, ज्यात स्वयंपाकघर व शौचालयाचाही समावेश आहे.

२. आर्थिक अनुदानात वाढ

पूर्वी ग्रामीण भागात प्रति घर ७५,००० रुपये अनुदान मिळत होते. PMAY-G अंतर्गत हे अनुदान १.२० लाख रुपये (मैदानी भागात) व १.३० लाख रुपये (डोंगराळ/दुर्गम भागात) करण्यात आले आहे.

३. मनरेगा व इतर योजनांशी सांगड

घर बांधणीत लागणाऱ्या मजुरीसाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) अंतर्गत ९० दिवसांची मजुरी पुरवली जाते. शौचालय बांधण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत अतिरिक्त आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वीजपुरवठ्यासाठी सौभाग्य योजना व पिण्याच्या पाण्यासाठी जल जीवन मिशन यांचा समावेश केला जातो.

४. तंत्रज्ञानाचा वापर

आवासन सॉफ्टवेअर – AwaasSoft व AwaasApp द्वारे घराच्या बांधकामाची प्रगती रिअल-टाइममध्ये नोंदवली जाते. लाभार्थ्यांची ओळख आधार क्रमांकाद्वारे निश्चित केली जाते. जिओ-टॅगिंग प्रणालीमुळे घराची जागा व बांधकामाचा प्रत्येक टप्पा फोटोद्वारे नोंदवला जातो, ज्यामुळे पारदर्शकता वाढते.

५. लाभार्थी निवड प्रक्रिया सुधारणा

२०१५-१६ च्या SECC डेटा नुसार पात्र लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. निवड प्रक्रिया ग्रामसभेत खुल्या पद्धतीने होते, ज्यामुळे अपात्र लोकांचा समावेश टाळता येतो.

६. महिलांना प्राधान्य

घराच्या मालकी हक्कात महिलांचे नाव प्राधान्याने समाविष्ट करण्याचा नियम करण्यात आला आहे. यामुळे महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण होते.

७. कर्ज सुविधा

घराच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी ७०,००० रुपये पर्यंत बँक कर्ज कमी व्याजदरात उपलब्ध करून देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

८. लक्ष्यवाढ व कालमर्यादा

२०१६–२०२२ या कालावधीत २.९५ कोटी घरे बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. २०२४ पर्यंत हे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी केंद्र सरकारने कालमर्यादा वाढवली आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजनेचा विस्तार :

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) ही केंद्र शासनाची सर्वांसाठी घर उपलब्ध करून देण्याची महत्त्वाकांक्षी योजना आहे. ही योजना शहरी व ग्रामीण अशा दोन प्रमुख घटकांत विभागली आहे आणि देशातील सर्व पात्र लाभार्थ्यांना समाविष्ट करण्याचा व्यापक उद्देश आहे.

१. भौगोलिक विस्तार

शहरी भागात – प्रधानमंत्री आवास योजना–शहरी (PMAY-U) अंतर्गत देशातील सर्व महानगरपालिका, नगरपरिषद, नगरपंचायत क्षेत्रांचा समावेश.

२. कालावधी व लक्ष्य

२०१६ ते २०२२ या कालावधीत "सर्वांसाठी घर" हा उद्देश साध्य करण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले. ग्रामीण भागासाठी २.९५ कोटी पक्की घरे बांधण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले. केंद्र सरकारने २०२४ पर्यंत योजना चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे, जेणेकरून उर्वरित पात्र कुटुंबांनाही घर मिळेल.

३. आर्थिक तरतूद

केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये अनुदानाचे प्रमाण साधारण ६०:४० (मैदानी भाग) व ९०:१० (डोंगराळ/ईशान्य भाग) असे आहे. घराच्या बांधणीसाठी मैदानी भागात ₹१.२० लाख व डोंगराळ भागात ₹१.३० लाख अनुदान दिले जाते. मजुरीसाठी MGNREGA अंतर्गत ९० दिवसांचे वेतन उपलब्ध केले जाते.

४. लाभार्थ्यांचा विस्तार

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त जाती, अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन कुटुंबे, अपंग व्यक्ती, महिला प्रमुख असलेली कुटुंबे यांना प्राधान्य. २०१५-१६ च्या SECC सर्वेक्षणानुसार बेघर व कच्च्या घरात राहणारे कुटुंब पात्र मानले जातात.

५. सुविधा व पूरक योजना

स्वच्छता सुविधा (शौचालय) – स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत.

वीजपुरवठा – सौभाग्य योजना.

पिण्याचे पाणी – जल जीवन मिशन.

रस्ते जोडणी – प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना.

६. तांत्रिक व प्रशासनिक विस्तार

AwaasSoft व AwaasApp या डिजिटल प्रणालीद्वारे लाभार्थ्यांची नोंद, जिओ-टॅगिंग, प्रगती अहवाल, निधी वितरण यांचे ऑनलाइन व्यवस्थापन. ग्रामसभा पातळीवर लाभार्थ्यांची यादी तयार करून पारदर्शकता सुनिश्चित.

प्रधानमंत्री आवास योजनेची वैशिष्ट्ये

प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण ही केवळ गृहनिर्माण योजना नसून ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक आराखडा आहे. या योजनेच्या वैशिष्ट्यांमुळे ती पूर्वीच्या गृहनिर्माण योजनांपेक्षा अधिक प्रभावी व लाभार्थी-केंद्रित ठरली आहे.

१. सर्वांसाठी घर

२०१६ ते २०२४ या कालावधीत प्रत्येक पात्र कुटुंबाला पक्के, सुसज्ज व हवामान-प्रतिरोधक घर उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट.

२. घराचे वाढीव क्षेत्रफळ

पूर्वीच्या योजनांमध्ये २० चौ. मी. क्षेत्रफळ असलेल्या घराऐवजी PMAY-G अंतर्गत २५ चौ. मी. क्षेत्रफळ असलेले घर, ज्यात स्वयंपाकघर व शौचालयाचा समावेश.

३. आर्थिक सहाय्य व सांगड

घर बांधणीसाठी केंद्र व राज्य सरकारांकडून १.२० लाख रुपये (मैदानी भाग) व १.३० लाख रुपये (डोंगराळ भाग) अनुदान. स्वच्छ भारत मिशन, सौभाग्य योजना, जल जीवन मिशन आदी पूरक योजनांचा समावेश.

४. पारदर्शक व तांत्रिक प्रक्रिया

लाभार्थ्यांची निवड २०१५-१६ च्या SECC डेटावर आधारित Awaas Soft व Awaas App द्वारे लाभार्थी नोंदणी, निधी वितरण व जिओ-टॅगिंग.

ग्रामसभेत खुल्या पद्धतीने लाभार्थ्यांची यादी मंजूर.

५. महिला सक्षमीकरण

घराच्या मालकी हक्कात महिला सदस्याचे नाव प्राधान्याने नोंदविणे अनिवार्य, ज्यामुळे महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा वाढतो.

६. लवचिक बांधकाम पद्धती

लाभार्थ्यांना स्थानिक हवामान, संस्कृती व गरजेनुसार बांधकामाची रचना निवडण्याची मुभा.

७. पर्यावरणपूरक दृष्टिकोन

स्थानिक व पर्यावरणपूरक साहित्याच्या वापरास प्रोत्साहन, नैसर्गिक आपत्ती-प्रतिरोधक बांधकाम पद्धतींवर भर.

८. सामाजिक समावेशकता

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त जाती, अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन मजूर, अपंग व्यक्ती, वयोवृद्ध यांना प्राधान्य.

प्रधानमंत्री आवास योजनेचे प्रकार :

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) ही केंद्र शासनाची गृहनिर्माणविषयक सर्वसमावेशक योजना असून ती दोन मुख्य प्रकारांत राबविली जाते — शहरी आणि ग्रामीण. या दोन्ही प्रकारांत उद्दिष्ट समान असले तरी अंमलबजावणीची पद्धत, लक्ष्य गट आणि आर्थिक तरतुदीत फरक आहे.

१. प्रधानमंत्री आवास योजना – शहरी (PMAY-U)

अंमलबजावणी वर्ष – २५ जून २०१५ पासून.

लक्ष्य गट – शहरी भागातील गरिब, झोपडपट्टीतील रहिवासी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS), निम्न व मध्यम उत्पन्न गट (LIG/MIG).

प्रमुख घटक –

1) In-situ Slum Redevelopment – झोपडपट्टी पुनर्विकास.

2) Credit Linked Subsidy Scheme (CLSS) – कर्जावरील व्याज अनुदान.

3) Affordable Housing in Partnership (AHP) – खाजगी व सरकारी भागीदारीत स्वस्त घरे.

4) Beneficiary Led Construction (BLC) – लाभार्थीद्वारे स्वतःचे घर बांधणे किंवा सुधारणा करणे.

२. प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण (PMAY-G)

अंमलबजावणी वर्ष – १ एप्रिल २०१६ पासून.

प्रधानमंत्री आवास योजनेतील त्रुटी

प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण (PMAY-G) ही ग्रामीण गरीबांसाठी उपयुक्त व व्यापक योजना असली तरी तिच्या अंमलबजावणीत काही मर्यादा व अडचणी आढळून येतात. या त्रुटींचा थेट परिणाम योजनेच्या कार्यक्षमतेवर आणि लाभार्थ्यांच्या समाधानावर होतो.

१. लाभार्थी निवड प्रक्रियेतील अडचणी

२०१५-१६ च्या सामाजिक-आर्थिक व जातीय गणनेतील (SECC) माहिती जुनी असल्याने अनेक प्रत्यक्ष पात्र लाभार्थी वंचित राहतात. ग्रामसभेत राजकीय दबाव व पक्षपातीपणामुळे अपात्र लोकांचा समावेश होण्याची शक्यता.

२. अनुदान रकमेची अपुरी क्षमता

घर बांधणीचा खर्च वाढल्यामुळे दिले जाणारे ₹१.२०–₹१.३० लाख अनुदान अनेक वेळा पुरेसे ठरत नाही.

उर्वरित खर्च भागविण्यासाठी लाभार्थ्यांना कर्ज किंवा वैयक्तिक बचतीवर अवलंबून राहावे लागते.

३. बांधकामातील विलंब

निधी हस्त्यांमध्ये मिळाल्यामुळे व साहित्याच्या वाढत्या किमतींमुळे बांधकाम पूर्ण होण्यास विलंब.

हवामान, मजूर उपलब्धता व स्थानिक अडचणींमुळे काम ठप्प होणे.

४. तांत्रिक व देखरेखीचा अभाव

बांधकामाच्या गुणवत्तेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तांत्रिक अधिकाऱ्यांची अपुरी उपलब्धता.

काही ठिकाणी हवामान-प्रतिरोधक तंत्राचा योग्य वापर न होणे.

५. पूरक सुविधांचा अभाव

शौचालय, वीज, पाणीपुरवठा, रस्ता आदी पूरक सुविधा अनेक वेळा वेळेवर उपलब्ध होत नाहीत.

यामुळे घर असूनही पूर्णतः सुसज्ज व राहण्यायोग्य परिस्थिती निर्माण होत नाही.

६. तांत्रिक साधनांचा मर्यादित वापर

AwaasSoft व जिओ-टॅगिंग प्रणाली सर्व ग्रामपातळीवर प्रभावीपणे वापरली जात नाही.

इंटरनेट व मोबाईल कनेक्टिव्हिटीच्या समस्यांमुळे अहवाल वेळेवर अपलोड न होणे.

७. लाभार्थ्यांच्या सहभागाचा अभाव

काही ठिकाणी घराच्या डिझाइन व बांधकाम प्रक्रियेत लाभार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग नसल्याने त्यांच्या गरजांनुसार घर तयार होत नाही.

प्रधानमंत्री आवास योजनेचे मूल्यांकन

३. सकारात्मक परिणाम

1. महिला सक्षमीकरण – घरांच्या मालकी हक्कात महिलांना प्राधान्य.
2. सामाजिक न्याय – SC/ST, OBC, अल्पसंख्याक व इतर दुर्बल घटकांना प्राधान्य.
3. जीवनमान सुधारणा – पक्के, सुरक्षित, सुसज्ज निवास उपलब्ध.
4. रोजगार संधी – बांधकाम क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार.
5. पारदर्शकता – DBT (Direct Benefit Transfer) व ऑनलाइन ट्रॅकिंग प्रणाली.

४. मर्यादा व अडचणी

1. काम पूर्ण होण्यात विलंब – मंजुरीनंतर घर बांधणीस जास्त वेळ लागणे.
2. गुणवत्तेत असमानता – काही ठिकाणी दर्जा कमी.
3. शहरी भागात जमीनअभाव – प्रकल्प विलंबित.
4. लाभार्थी यादीतील त्रुटी – पात्र कुटुंबे वगळली जाण्याची उदाहरणे.

५. निष्कर्ष

प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण भागात उद्दिष्टपूर्तीत यशस्वी ठरत आहे, तर शहरी भागात जमीन व निधीअभावामुळे गती कमी आहे. तरीही, झोपडपट्टी पुनर्वसन, महिला सक्षमीकरण व गृहनिर्माण सुधारणा यामध्ये महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली आहे. पुढील टप्प्यात गुणवत्ता सुधारणा, वेळेत पूर्तता व अचूक लाभार्थी निवड यावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

1. भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालय – प्रधानमंत्री आवास योजना–ग्रामीण मार्गदर्शक तत्त्वे, नवी दिल्ली, २०१६.
2. भारत सरकार, गृहनिर्माण व शहरी व्यवहार मंत्रालय – प्रधानमंत्री आवास योजना–शहरी (PMAY-U) मार्गदर्शिका, नवी दिल्ली, २०१५.
3. SECC 2011 आणि 2015-16 डेटा रिपोर्ट – ग्रामीण व शहरी पात्रता निकष, भारत सरकार.
4. PMAY Official Website – https://pmayg.nic.in (ग्रामीण)
5. PMAY(U) Official Website – https://pmay-urban.gov.in (शहरी)
6. Census of India 2011 – ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण व गृहनिर्माण स्थिती अहवाल.
7. Annual Report 2023-24, Ministry of Rural Development, Government of India.
8. Annual Report 2023-24, Ministry of Housing and Urban Affairs, Government of India.